

КОМПОЗИТОРСЬКА ТВОРЧІСТЬ ТА МУЗИЧНИЙ ПРОЦЕС

УДК 78.071.1(432):785.74

Людмила Юріна

«ГЕЛІКОПТЕР-КВАРТЕТ» К. ШТОКГАУЗЕНА: ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЇ І ВИКОНАННЯ

*«Політ є символом торжества
людського духу над плоттю».
К. Штокгаузен*

Розглянуто один з найпарадоксальніших творів квартетного жанру «Гелікоптер-квартет» («Helikopter – streichquartett») К. Штокгаузена, особливості концепції та виконання, відзначені специфічність форми і драматургії, фактурні особливості, інтонаційні зв'язки з мегафрактальним синтезуючим оперним циклом «Світло» (використання принципу формульної композиції). Квартет є одним з номерів опери «Середа» з гепталогії «Світло», але може виконуватися як самостійний твір.

Гепталогія «Світло» – це мегафрактальний синтезуючий оперний цикл, який охоплює безліч окремих номерів, задуманих як частини опери, але які, водночас, цілком відповідають вимогам самостійних творів, здатних звучати в концертних програмах. «Гелікоптер-квартет» – безпрецедентне явище у квартетній практиці; формально як складова, як частина мегаопери-ритуалу, квартет-містифікація. Пов'язаний з величезними труднощами щодо технічної реалізації, він не може претендувати на часте виконання, але тим цінніші його нечисленні інтерпретації. У містичному сенсі, у квартеті

поєднано в один простір, який звучить, кілька просторів: простір пілотів, простір кожного виконавця квартету, простір гвинтокрилів, який транслюється у концертний зал, простір публіки, режисера і технічного персоналу. Така багатомірність перегукується і цілком корелюється з філософською ідеєю книги «Урантія» і, ймовірно, з уявленнями самого К. Штокгаузена про єдність полівекторних просторів, мегапростору, в якому одночасно існують мільйони незвіданих реальностей.

Ключові слова: формульна композиція, гепталогія, квартет, новаторські принципи, нова форма, оперний цикл, ідея образності, адаптування форми, антиквартет, К. Штокгаузен.

Особливості концепції і виконання одного з найбільш парадоксальних і епатажних творів, створених у квартетному жанрі все більше привертають увагу дослідників сучасної музики. У працях А. Крицької («Особенности творческого мышления К. Штокхаузена: сериальность, музыкальное время, метод медиации»), С. Савенко («Карлхайнц Штокхаузен», «Музыкальные идеи и музыкальная действительность К. Штокхаузена»), М. Чаплигіної («Музыкально-теоретическая система К. Штокхаузена»), Ю. Холопова («Карлхайнц Штокхаузен и новая музыка XX века»), Т. Цареградської («К. Штокхаузен и “Морфология музыкального времени”») та ін. досліджуються різні аспекти творчості композитора: ритмічні, часові організації матеріалу, естетика, морфологія. Проте досі не проаналізовані інтерпретації та концепція цього квартету.

«Гелікоптер-квартет» для двох скрипок, альту та віолончелі (1992–93) виконаний 1995 року на фестивалі сучасної музики в Амстердамі (Нідерланди). Квартет є

одним із номерів опери «Середа» з гепталогії «Світло», але може виконуватися і як самостійний твір. Класичний склад квартету К. Штокгаузен «модернізує» так: дві скрипки, альт, віолончель, чотири гвинтокрили з піло-тами, чотири відеокамери, 4x3 мікрофони (у кожного виконавця один мікрофон прикріплений на інструменті, другий – біля рота, третій – поза кабіною, транслює шум працюючих гвинтів), 4x3 аудіо-трансмітери, апаратура для трансмісії, аудиторія з чотирма телемоніторами, чотири групи гучномовців, звукорежисер з мікшером в концертному приміщенні.

Приклад 1. Початок квартету.

HELIKOPTER-STREICHQUARTETT

Stockhausen

The image displays the musical score for the beginning of the Helikopter-Streichquartett by Karlheinz Stockhausen. The score is written for four string instruments: Violin 1 (VI. 1), Violin 2 (VI. 2), Viola (Va.), and Violoncello (Vc.). The first section is titled 'AUFSTIEG' and features a tremolo effect (f tremolo) for all instruments. The second section is titled 'FLUG' and is marked with a 'START' symbol and a diamond containing the number '20'. The score includes various musical notations such as dynamics (f), articulation (acc), and performance instructions like 'non. esp.' and 'non. trem.'. The notation is complex, with many slurs and dynamic markings, reflecting the intricate and experimental nature of the piece.

Уперше «Гелікоптер-квартет» прозвучав 25 липня 1995 року на фестивалі в Амстердамі у виконанні британського Arditti Quartet у складі: Ірвін Ардіті, Грем Дженінгс – скрипки, Герт Нокс-альт, Роен де Саран – віолончель. Його було виконано окремим номером, поза оперою. Відомо, що, крім виконань Arditti Quartet (18 січня 2009, Рим, Італія; 4 жовтня, Венеція, Італія), твір інтерпретував The Elysian Quartet (22–25 серпня 2012 року у Бірмінгемі, Велика Британія, де повністю була поставлена опера «Середа» із «Світла»; 5 жовтня 2013 у Пон-Нефі, Франція), а також Casal-Quartett (3 червня 2011, у Босвілі, Швейцарія), австрійський Stadler-Quartett (22 серпня 2003, на Зальцбурзькому фестивалі).

Епохальний оперний цикл із семи опер «Світло» К. Штокгаузен створив протягом 1977–2003 років, натхнений біблійними сюжетами, персонажами і таємничою, величезною за обсягом книгою «Урантія» у якій йдеться про виникнення Всесвіту й людства. Вражений ідеями «Урантії», К. Штокгаузен дещо змінює сюжет оперного циклу, надаючи йому утаємниченості й містичності. «Глибинний зміст полотна полягає в тому, що Штокгаузен створив космологічний цикл, у якому немає лінійного уявлення про світ, – уявлення сферичне, там немає розмежування на внутрішнє і зовнішнє. А щоб “земними” засобами це показати, довелося вдатися до гвинтокрилів»¹.

Сам автор так розкриває історію створення квартету: «Раніше я жодного разу не писав для класичних скла-

---

¹ Смирницький Я. Скрипочка от винта : Лондон подарит миру исполнение «Вертолетно-струнного квартета» Штокгаузена // Московский Комсомолец. – 2012. – № 25893. – 17 марта. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.mk.ru/culture/2012/03/16/682459-skripochka-ot-vinta.html> (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

дів: квіртет “закладений” у вісімнадцятому столітті разом із сольним концертом і симфонією, та своєю композицією, виконавською практикою і особливою формою належить певній епосі. Серед моїх творів немає концерту для фортепіано, хоча я піаніст; усі прохання про скрипкові, фортепіанні концерти, симфонії і струнні квіртети я незмінно відхиляв. Так було і цього разу. Я отримав замовлення і відповів: “Ніколи!”, але все змінилося, коли мені раптом привиділася четвірка музикантів, яка летить у небі, в абсолютно незвичайних умовах; з цього видіння і виріс квіртет. Люди в глядацькому залі можуть уявляти собі, що четверо з них знаходяться в літальних апаратах; у майбутньому ці апарати набуватимуть здатності подорожувати набагато далі, ніж нинішні»¹.

Процес підготовки до виконання свого квіртету К. Штокгаузен описує наступним чином: учасники Arditti Quartet «... повинні були вивчити – це було важливо, – як готуються ці три мелодії або формули <...> : кожен музикант спочатку мав зрозуміти, як його партія загалом укладається в поліфонічну тканину. Це забрало досить багато часу. Вони досягли такого рівня, коли точно знають, хто починає свою лінію; вони роблять потрібні *crescendo* та *accelerandos* в *tremolo*. Tremolo дуже відрізняються одне від одного, спочатку всі вони звучали однаково, <...> а тепер звучать з <...> *accelerando* і *ritardando* в кожній ноті!»². Arditti Quartet блискуче, з притаманним його учасникам артистизмом і витонче-

---

¹ Helicopter String Quartet / transcribed and translated by Ian Stuart. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.stockhausen.org/video_helicopter.html (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

² Там само.

ністю поводження з технічним забезпеченням виконав складну партитуру К. Штокгаузена.

У попередньому номері «Welt-Parlament» опери «Середа» із «Світла» присутня темброво-фактурна арка до наступного номеру – «Гелікоптер-квартету» – у вигляді аудіотреку із записаним дзижчанням комара. Це своєрідна алюзія звукового матеріалу подальшого квартетного номера (комар-гвинтокрил). Для втілення своєї ідеї композитор «сконструював» форму твору, яка якнайповніше відповідає авторському задуму і втілює не лише ідею авторської «нової форми», а й виконує особливу роль в сюжетному розвитку й драматургії опери «Середа» із «Світла» – «Гелікоптер-квартет» з'являється після сцени «Welt-Palament» і перед двобоєм Люцікемела й Бика.

До струнного квартету як жанру «Гелікоптер-квартет» можна віднести, скоріше, за тембровою ознакою (по суті, він є антиквартетом), адже порівняно з класичним квартетом в опусі К. Штокгаузена відсутня сонатна форма з властивою їй побудовою; автор навмисне не дотримується класичних традицій в галузі форми і квартетного стилю письма. Перш за все, у творі реалізується ідея образності – квартетна фактура спрямована на створення ілюзії «дзижчання» об'єкта. Втілюючи її, автор щедро використовує способи звуковидобування, найбільше придатні для цього – *tremolo*, *glissandi* та *sul ponticello*.

К. Штокгаузен віртуозно маневрує між формою і змістом. Це завдання він сам визначив у творі. Музикознавець М. Ценк, досліджуючи сучасну квартетну музику, зауважує, що для сучасного квартету характерне «... скорочення загальної форми до одного або двох ре-

чень»¹. Однак у квартеті відсутні і ці речення, їх замієно трансформованими «лімбами» і їх похідними.

«Гелікоптер-квартет» слід вважати унікальним явищем в жанрі квартету. Він має такі особливості:

– конструювання, адаптування форми «під ідею» квартету та оперної гепталогії загалом;

– специфічне трактування квартетних партій «під ідею»;

– створення особливого твору – «ритуалу» або «містерії» (як і більшість творів К. Штокгаузена на зразок інших номерів гепталогії, «Mantra», «Inori», «Mixtur», «Prozession», «Sirius»).

Цій «ритуальності» сприяє прихований сценарій виконання самого квартету, який побудований за всіма драматургічними канонами дійства і розгортається так: дистанціювання виконавців та аудиторії – вихід виконавців / своєрідна інтродукція – посадка у гвинтокрил / заведення лопатей-перший тембр / вступ – злет / експозиція / розробка-реприза / посадка-повернення виконавців до аудиторії / кода / фінал (своєрідною постлюдією може бути обов'язкове інтерв'ю музикантів і пілотів перед публікою після повернення) в концертне приміщення.

Особливої уваги потребує фонічна картина всього квартету – гул лопатей сприймається (ймовірно, підсвідомо й позиціонується автором) як одна із складових фонічного ряду твору, він не вщухає протягом звучання квартету, по суті, це своєрідна електронна або конкретна музика, яка має свою динамічну драматургію (*crescendo-diminuendo* цього фону, що регулюються зву-

---

¹ *Zenk Martin*. Der Garten der Pfade, die sich verzweigen, Komponieren von Streichquartetten im 20. Jahrhundert // Die Befreiung der Musik, hrsg. von Xaver Ohnesorg. – Koeln, 1994. – S. 188.

коредисером з основного пульта на землі). Сам автор надавав великого значення цьому тембру, включаючи його в перцепційне коло слухача і глядача: «... тембри і ритми обертових лопастей та інструментів протягом усього твору змішані один з одним; я не надавав цьому факту значення, доки не сталося щось непередбачене: виявляється, я можу час від часу піднімати рівень сигналу чотирьох наборів лопатей, анітрохи не заглушаючи інструментів. Це чудово: чути з колонок хвилі звуку від лопатей, які піднімаються і знову опадають на задньому плані. Їх звук став повністю незалежним, це, в буквальному сенсі слова, звук польоту»¹.

Принцип формульної композиції набувають продовження і використання початкових частин трансформованих формул Люцифера (ц. 1-3, 22), Єви (ц. 1, 22), Міхаеля (ц. 1, 43) та ін., названих автором «лімбами», у квартетній тканині простежується в обох шарах; у партитурі це верхні чотири рядки та нижні чотири рядки, пов'язані між собою різнокольоровими лініями, які вказують продовження певного лінійного голосу, один з яких (він міститься у верхньому блоці), є базовим, опорним матеріалом, який доповнюється і розвивається тільки в нижньому блоці. «Формула семичастинного циклу “Світла” займає одну сторінку нотного тексту. Вона може бути виконана сама по собі за одну хвилину (60 секунд). Це майже повна аналогія молекули ДНК – уся композиція будується за моделлю живого організму, який виростає з ембріона та ізоморфного на всіх етапах розвитку. Весь задум сприймається як інтеграція елементів, співприродних один одному і цілому, з якого

---

¹ Helicopter String Quartet / transcribed and translated by Ian Stuart. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://www.stockhausen.org/video_helicopter.html (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

вони виходять і до якого прагнуть»¹. У «Гелікоптерквартеті» втілюється новий принцип К. Штокгаузена: «Традиційний матеріал музики – тони певної висоти – більше не є єдиним. Сучасне мистецтво має нову музичну практику, у якій невизначені за висотою звучання, тобто шуми, набули рівноправності з тонами»².

Приклад 2. Суперформула «Світла»

Superformel für LICHT

Stockhausen

¹ Поспелов П. Каменный ангел или божественный ребенок / П. Поспелов, М. Чаплыгина // Медведь. – 1996. – № 1-2. – С. 44-46. – [Электронный ресурс] : Режим доступа: <http://arcto.ru/FORUMS2/messages/45/1419.html?1044902254> (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

² Там само.

Твори, подібні до «Іонізації» Е. Вареза чи «Конструкцій в металі» Дж. Кейджа, жодною мірою не є результатом композиторського свавілля, а наслідком нових уявлень про музичне. З цього приводу К. Штокгаузен зазначає, що «... відтепер з великою увагою сприймаються всі природні звуки: мелодії, гармонії, ритми вітру, води, дзвонів, молотів, автомобілів, машин – звуки, раніше в музиці не організовані і здебільшого ілюстративні»¹ Додамо, що до них належать і різноманітні електронні звучання, практично, нескінченного спектру, які відкривають перед композитором необмежені можливості. «Будь-яке уявлене звучання стає музичним, якщо воно необхідне для композиційної структури твору»². Прагнення К. Штокгаузена до театралізування, перетворення твору на своєрідний театр та ритуал яскраво виражене і в «Гелікоптер-квартеті»: «Театр Штокгаузена – земний чи повітряний – має характер містерії, особливого роду ігрища, за яким стоїть ідея трансформації духу і яскраво виражена жанровість футуристичної утопії»³.

Гепталогія «Світло» становить, по суті, мегафрактальний синтезуючий оперний цикл, який охоплює безліч окремих номерів, задуманих як частини опери, але які, водночас, цілком відповідають вимогам самостійних творів, здатних звучати в концертних програмах (наприклад, «Himmelfahrt» для органа, тенора і сопрано, «Licht-Bilder» для бассет-горна, флейти з рингмоду-

---

¹ Stockhausen K. Texte zur Musik / Stockhausen K. – Bd. 1–6. – Koln, 1963. – S. 32.

² Там само. – С. 32.

³ Чапльгіна М. Воздушные хороводы Карлхайнца Штокгаузена // Коммерсант. – 1995. – №126. – 08 июля. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://kommersant.ru/doc/112889> (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

лятором, тенора, труби з рінгмодулятором і синтезатора, «Engel-Prozessionen» для хору a cappella, «Welt-Parlament» для хору a cappella, «Kathinkas Gesang» для флейти, Klavierstück XII (Examen), Klavierstück XIII тощо).

«Гелікоптер-квартет» – безпрецедентне та яскраве явище у квартетній практиці. Формально існуючи як складова, як частина мегаопери-ритуалу, цей квартет-містифікація органічно існує у своїй реальності як завершений та самостійний твір. Цей квартет не може претендувати на часте виконання, що пов'язано зі значними труднощами щодо його технічної реалізації. Тож тим ціннішою є його кожна наступна інтерпретація.

У містичному сенсі, квартет поєднав у єдиному просторі кілька звукових пластів: звучання пілотів, кожного виконавця квартету, звук гвинтокрилів, який транслюється у концертний зал, простір публіки, режисера і технічного персоналу. Така багатовимірність перегукується і цілком корелюється філософською ідеєю книги «Урантія» і, ймовірно, філософсько-естетичними уявленнями самого К. Штокгаузена про єдність полівекторних просторів, мегапростору, в якому одночасно існують мільйони незвіданих реальностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Поспелов П.* Каменный ангел или божественный ребенок / П. Поспелов, М. Чаплыгина // Медведь. – 1996. – № 1-2. – С. 44–46. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://arcto.ru/FORUMS2/messages/45/1419.html?1044902254> (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

2. *Савенко С.* Дышать воздухом иных планет. Наш собеседник – Карлхайнц Штокгаузен // Советская музыка. – 1990. – № 10. – С. 58–65.

3. *Савенко С.* Карлхайнц Штокхаузен / С. И. Савенко // XX век. Зарубежная музыка. Очерки. Документы. – Вып. 1. – М., 1995. – С. 11–36.

4. *Смирницкий Я.* Скрипочка от винта : Лондон подарит миру исполнение «Вертолетно-струнного квартета» Штокхаузена» // Московский Комсомолец. – 2012. – № 25893. – 17 марта. – [Электронный ресурс] : Режим доступа: <http://www.mk.ru/culture/2012/03/16/682459-skripochka-ot-vinta.html> (дата звернення 12.08.2016р.). – Назва з екрана.

5. *Чаплыгина М.* Воздушные хороводы Карлхайнца Штокхаузена // Коммерсант. – 1995. – №126. – 08 июля. – [Электронный ресурс] : Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/112889> (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

6. *Grohmann Katerina.* Karlheinz Stockhausen. Oper MITTWOCH aus LICHT / Katerina Grohmann. – Kassel : Gustav Bosse Verlag, 2010. – 206 s.

7. Helicopter String Quartet / transcribed and translated by Ian Stuart. – [Электронный ресурс] : Режим доступа: http://www.stockhausen.org/video_helicopter.html (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

8. *Horvitz Seth.* Boundaries of perception and the endless struggle for unity in the music of Karlheinz Stockhausen / Seth Horvitz // Music 212. – Mills College Spring, 2009 – Режим доступа: http://context.fm/mills/mus212/Horvitz_MUS212_Stockhausen.pdf (дата звернення 12.08.2016 р.). – Назва з екрана.

9. *Stockhausen K.* Texte zur Musik / Stockhausen K. – Bd. 1–6. – Koln, 1963. – S. 686.

10. *Zenk Martin.* Der Garten der Pfade, die sich verzweigen, Komponieren von Streichquartetten im 20. Jahrhundert // Die Befreiung der Musik, hrsg. von Xaver Ohnesorg. – Koeln, 1994. –190 c.

Людмила Юрина. «Геликоптер-квартет» К. Штокхаузена. Особенности концепции и исполнения. Рассмотрено одно из самых парадоксальных произведений квартетного жанра «Геликоптер-квартет» («Helikopter-streichquartett») К. Штокхаузена, особенности концепции и исполнения, отмечены специфичность формы и драматургии, фактурные особенности, интонационные связи с мегафрактальным синтезирующим оперным циклом «Свет» (использование принципа формульной композиции). Квартет является одним из номеров оперы «Среда» из гепталогии «Свет», но может исполняться как самостоятельное произведение. Это мегафрактальный синтезирующий оперный цикл, охватывающий множество отдельных номеров, задуманных как части оперы, но вполне отвечающих требованиям самостоятельных произведений, способных звучать в концертных программах. «Геликоптер-квартет» – беспрецедентное явление в квартетной практике; формально как составляющая, как часть мегаоперы-ритуала, квартет-мистификация. Безусловно, он сопряжен с огромными трудностями в технической реализации и не может претендовать на частое исполнение, но тем ценнее его немногочисленные интерпретации. В мистическом смысле, в квартете объединены в однозвучащее пространство несколько пространств: пространство пилотов, пространство каждого исполнителя квартета, пространство вертолетов, которое транслируется в концертный зал, пространство публики, режиссера и технического персонала. Такая многомерность вполне коррелируется с философской идеей книги «Урантия» и, вероятно, представлениями самого К. Штокгаузена о единстве поливекторных пространств, мегапространства, в котором одновременно существуют миллионы неизведанных реальностей.

Ключевые слова: формульная композиция, гепталогия, квартет, новаторские принципы, новая форма, оперный цикл, идея образности, адаптирование формы, антиквартет.

Lyudmila Yurina. “Helicopter Quartet” by K. Stockhausen: Concept Features and Performance. Flying is a Symbol of the Triumph of Human Spirit over Flesh by K. Stockhausen. One of the most paradoxical works in quartet genre “Helicopter Quartet” (“Heli-

kofter-streichquartett”) by K. Stockhausen is analyzed; its features and performance concepts are discussed in the article. The author has marked the specificity of forms as well as dramatic impressive features, intonation relationships with mega-opera cycle “Light” (using the principle formula composition). The quartet is one of opera numbers named “Wednesday” from heptalogy “Light”, but can be performed as an independent work. Heptalogy “Light” – a megafactal synthesized opera cycle that covers many separate works, conceived as part of the opera, but each of them at the same time fully coincides with the parameters of independent works, can be heard in concert programs. “Helicopter Quartet” is an unprecedented phenomenon in the quartet practice. Connected with enormous difficulties on the technical implementation, it can not be qualify for frequent execution, but it is more valuable in a few interpretations. In the mystical sense, the quartet combines in one space many spaces: pilots’ space, each artist quartet space, space of helicopters, which is translated in a concert hall, public space, director and technical staff space. This multidimensionality echoes are correlated with the philosophical idea of the book “Urantiya” and probably with the ideas of Karl Stockhausen about unity of multi-vector spaces in megaspace, in which at the same time there are millions of unknown realities.

Key words: formula of heptalogy composition, quartet, innovative principles, the new form, opera cycle, the idea of imagery, adapting forms antiqartet.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2016 року